

Historical Settlements in Shah Kouh, Nehbandan County, South Khorasan (Fire Temple, Kalate Bal Batu, and Taska Cemetery)

Mohammad Farjami ¹, Ali Asqar Mahmoodi Nasab ²

¹ PhD in Archaeology, Archaeology Expert, General Department of Cultural Heritage, Tourism and Handicrafts of South Khorasan, Iran. Corresponding author: farjamimohammad@ut.ac.ir

² Visiting lecturer, Department of Archaeology, Birjand University, Birjand, Iran.

ARTICLE INFO

Article history:

Received 21 September 2023

Revised 5 October 2023

Accepted 12 October 2023

Published 21 January 2024

Keywords:

Architecture

Sasanian

Pottery

Nehbandan County

Shah Kouh

Atashkadeh (Fire Temple)

ABSTRACT

Nehbandan County is considered one of the important areas in the archaeological research of the historical and Islamic period of South Khorasan. The eastern region of Shah Kouh in the west of this county, due to the existence of suitable and favorable climatic and land conditions, contains important and spacious settlements, which shows their importance in intra- and extra-regional interactions in historical times. Among these unique monuments, there are the remaining parts of the building known as Atashkadeh (Fire Temple) in the village of the same name, but unfortunately, only a few parts of this structure are left. According to the results of the excavation project to determine the core zone and suggest the buffer zone of the building as well as the existing architectural evidence and the current architecture in the context of the village, it is believed that this structure was founded with a cruciform pattern and four stone walls and a dome cover. The study shows that this building was built in the Sassanid period and was still standing in the early Islamic centuries as a religious place and in connection with the surrounding sites. Here, some of the nearby sites such as Kalate Bal Batu and Taska Cemetery were introduced and their surface cultural remains were also discussed and analyzed. This research aims to recognize the Fire Temple building according to the archaeological evidence and also to introduce other sites of the historical era such as Klate Bel Beto and Taska. Collecting the findings has been conducted in the field and analyzing them through Library research has been done with a historical-cultural approach and descriptive-analytical method.

Citation: Farjami, M., & Mahmoodi Nasab, A. A. (2024). Historical Settlements in Shah Kouh, Nehbandan County, South Khorasan (Fire Temple, Kalate Bal Batu, and Taska Cemetery). *Payām-e Bāstānshenās*, 15(29), 59-78. (In Persian)

<https://doi.org/10.30495/peb.2023.1997013.1030>

© 2024 The Author(s). Published by Payām-e Bāstānshenās

Introduction

Nehbandan County in South Khorasan is one of the important areas for the archaeological research of the historical and Islamic periods. The county is located between the two cultural domains of Sistan and Khorasan at the western slope of Shah Kouh in the west of this county. Due to favorable climatic and environmental conditions, the county has numerous major settlement sites, which show its importance in intra- and extra-regional interactions. Among the unique remains, there are ruins of a building known as Atashkadeh, in a village with the same name, from which only small parts are left. Investigations show that the building was built in the Sassanid period and it was still standing in the first Islamic centuries as a religious place in connection with the neighboring areas such as Kalateh Bal Bato and Taska Cemetery. Here, in addition to introducing the building of Atashkadeh, the cultural remains on the surface of these areas are also analyzed. The surface findings of these areas are linked to the historical (Achaemenid-Sasanian) periods, which show the continuity of settlement and cultural interactions in the region from the beginning of the historical period to the Islamic era.

Methodology

This research has been carried out in two methods, field and library studies. In the field research, survey, exploration, and collection of archaeological data and architectural recordings have been accomplished at the studied sites. In the documentary studies, the collected data has been analyzed and compared with the results from neighboring sites.

Discussion

Atashkadeh Site

The Atashkadeh site is located at 731576 longitude and 3502420 latitude. The ruins of the Atashkadeh building are in the southern part of the Atashkadeh village and at the northern edge of the Eshbak seasonal river. Residential (including houses, warehouses, Corrals, etc.) and agricultural fields constitute the major part of the

site. The architectural remains of Atashkadeh include four pillar bases made of black granite rubble and soil and chalk mortar. Two pillar bases are at the entrance to the courtyard of Hossein Abbasi's house, one of them is attached to the western wall of the entrance and the last one is under the wall of a residential house in a space of about 3.5 to 5 m². The distance between the bases is different; they are almost 1 meter apart in a square with heights of 45 cm (northeast), 70 cm (northwest), 53 cm (southeast), and 90 cm (southwest) (Fig. 1). The pillars architecture is as follows: a cubic-shaped base and platform measuring 90 × 90 × 90 cm are created on the rock bed and then a circular column with a diameter of approximately 60 cm is placed on this base. Remnants of a chalk floor can be seen around the pillar which was inside the wall of the residential houses. A similar plaster floor (probably in the continuation of the plaster floor adjacent to the base of the pillars) can also be observed at a relatively large distance on the eastern edge of the village. The size of the pillar bases is apparently the same, but they are not similar from the top view. In some parts of the floor, there are remains of ashes and burns indicating a fire has been ignited (Farjami & Mahmoodi Nasab, 2018).

In the evaluation plan, 30 trenches of dimensions of 2 × 2 m were excavated in the area to determine the extension of the site and propose boundaries for the area of the Atashkadeh site. From all the trenches created around the ruins of Atashkadeh and the hill in the east of the village, and also the clay distribution in the south of the river and the Atashkadeh village, architectural remains were found in only one trench (24.T trench) excavated 150 m east of the main structure. The architectural remains are from a wall measuring 1.20 × 1 m which extends from the western corner of the trench to the north. This wall has been built using relatively large rectangular stones with mud mortar. Large stones were used in the exterior and the middle of the wall was filled with granite rubble and natural rubble (Fig. 2).

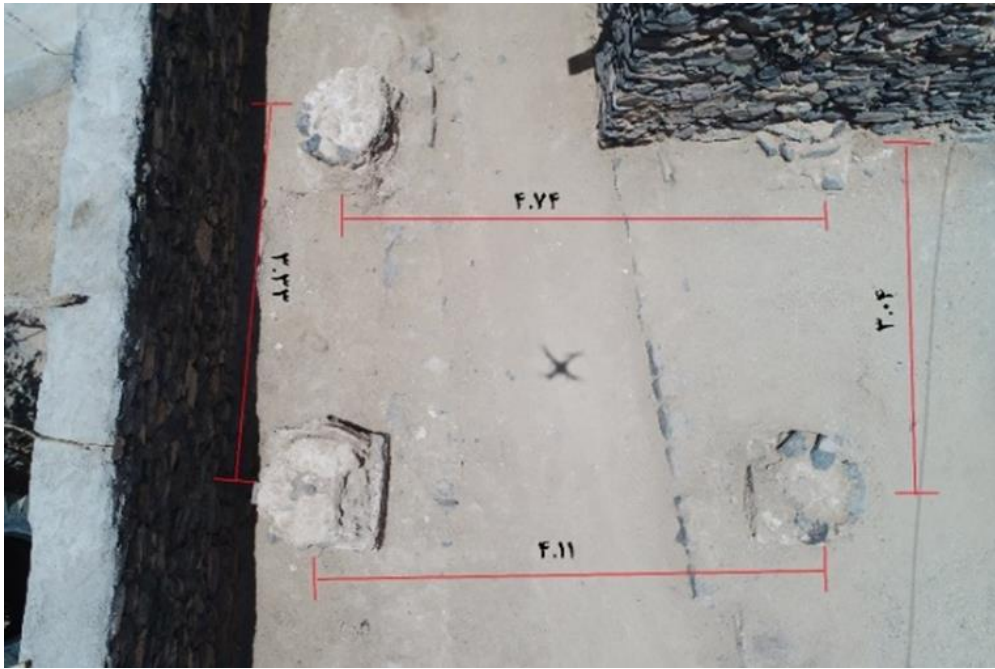

Figure 1: The distance between the columns of the Atashkadeh building - top view (Authors).

Figure 2: Architectural remains of trench 24.T (Authors).

Although the main structure (Atashkadeh) has been destroyed and only four separated cube-shaped pillar bases with the remains of circular columns have been left, its preservation over time by the residents of the village shows the importance of this building. The first belief about these pillar bases is that the architectural remains in the village of Atashkadeh can be related to a fire temple related to the historical

period, but this argument does not have a strong foundation. We only can conclude that this is a structure from the historical period. According to the shape of the construction and the type of materials, it probably belongs to the Sassanid period. Based on the materials and types of arch (barrel vault) and dome coverings used in the old buildings of Atashkade village and the example of the fire temples left in Iranshahr territory, the remains of the

Atashkadeh building can be imagined in the form of four arches, with four entrances and a round dome (probably from stone). In addition, the remains of the plaster floor around the base of the pillars and the identification of this plaster floor 22 m to the east of it, probably indicate that this building had a series of side spaces with the central and main building (?). In such a way, it can be explained that the base of the remaining pillars and chalk floors were all part of a great architecture, which has been destroyed and disappeared over time for various reasons (?).

From the architectural style of the building and its cube-shaped pillar bases and the fact that no wall has been added to these bases, the possible fire temple in terms of plan and materials can be compared to other fire temples identified in various parts of Iran from the Sassanid era, which are discussed from dating and use of the building perspective. For example, it is comparable with the building of Atashkoh Nimor Mahalat, 12 km west of Delijan, Markazi Province (Haji Ali Asghar & Momeni, 2017: 32), Chahartaqi Chahar Gonbad (four domes) and Chahar Taghi (four arches) of Tol Jungi in Farashband County in the west of Fars province (Tajbakhsh & Vandai, 2017). The Atashkadeh building most likely has had a platform in the central part of the building, which has been lost, like most religious buildings.

Among the other things showing that the building was important in the Sassanid period, we can mention the location of this building on the connecting road from Shahdad to Khusf. This road originally leads from Shahdad to Neh (Nehbandan), Tabas Masina, Herat, and the cities of North Khorasan, which is mentioned in

the writings of the first Islamic centuries and the European travelers in Iran (Istakhri, 1961: 189; Maqdesi, 1982/2: 724-720; Gabriel, 1992: 277). On this road and in the village of Dehsalm or above (? you mean north?) this village, there is a side road in the north direction that leads to Khusf in Quhestan which has been referred to it in the writings of the first Islamic centuries (Ibn Hawqal, 1987: 146; Maqdesi, 1982/2: 724-720). According to the historical and Islamic settlement sites, this road probably passes through the village of Atashkadeh.

Based on the archeological research in the Atashkadeh site, cultural data, especially pottery, in addition to architectural remains has been collected from the area. The pottery collected from the fire temple (Fig. 3) as well as the pottery found in the trenches, to determine the boundaries of the site, are unglazed in a range of red, buff, and grey. They are wheel-made (rarely handmade) with medium and fine quality (with a mixture of sand and gravel) and are made with sufficient firing. Most of the pottery has no patterns and the patterns are carved (waved and parallel lines). Among the outstanding pottery of this area obtained from the surface survey and determination of the boundary, we can mention grooved pottery. This pottery is one of the main pottery of the historical period of eastern Iran, which is widely distributed in Sistan (Iran and Afghanistan) and the southern half of South Khorasan (Mehrafarin *et al.*, 2013). This type of pottery was found during excavations and investigations in South Khorasan province, in areas such as Takhcharabad (Dana, 2016, 2017, 2018), Gabri Mod (Mahmoudi Nasab & Farjami, 2022), Kalateh Shahpouri, Tepe Chahar Farsakh Castle, Abe-joo (Labaf Khaniki *et al.*, 2021), Tepe Kora (kiln) Mohammadabad (Gholinejad, 2014), Anbaz Poshteh (Farjami & Mahmoudi Nasab, 2013) and Dou Kouheh Khosf (Sedighyan, 2013), Dehno Serijan and Dokhtar Bidsk Castle (Sedighyan, 2014).

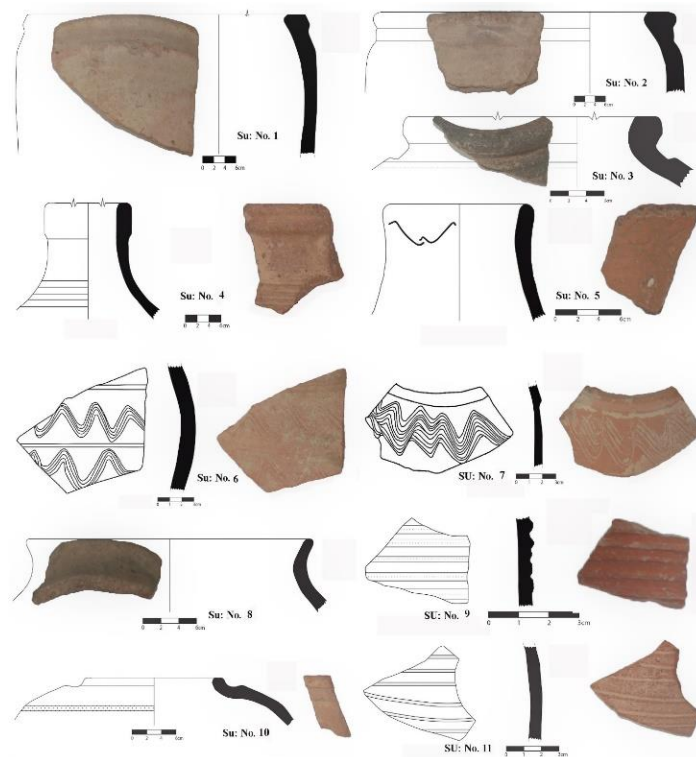

Figure 3: Design and images of pottery samples attributed to the historical period obtained from the surface survey of the site (Authors).

Taska Cemetery

This cemetery is located two kilometers southeast of Dehno village and on both sides of the connecting roads from Nehbandan to Meighan on the eastern slope of Shah Kouh and the gentle slope of the plain, facing east. The other name of the cemetery is Gabri, which was given to it by the local people of Dehno village because they believed that this cemetery relates to the Zoroastrians who lived in this place before. The graves are in cairn style and differ in direction. First, they created a square hole in the ground to the top of the bedrock, and then, they proceeded to stack stones inside the grave and then stone-stacked it outside the soil (Fig. 4). In the surface survey of the area, no pottery was found and only one Arab-Sasanian coin was found (Fig. 5). This coin is of Sassanid king Khosrow II and the only changes that have been made in the coin are Islamic words in Kufic script like 'in the name of God' (بِسْمِ اللَّهِ) on the edge of

the coin and the date 65 AH (AD 684) on the back (Sarfaraz & Avarzamani, 2004: 137). This coin is related to the reign of Abdullah Bin Zubair and has been coined in Kerman. On the coin, the Sassanid king's half-length face with a winged crown, looking to the right, is surrounded by a circle and a semi-circle concave up, and on the right side is written in Pahlavi script: 'pdwl' 'myl/wylwyšnk'n (عبدالله امير المؤمنين). In addition, on the left side, it is written in Pahlavi script: GDE 'pzwt (فردهاش افزون). In the right margin is written in Arabic script: in the name of God. On the back of the coin, there is a Sassanid hearth between two guards standing with swords inside three circles. In the four directions of the outer circle, the symbols of the moon and star can be seen, which is also used on the coin front. On the right side (back of the coin) is written in Pahlavi script: (krm'n) (كرمان) and on the left side is written in Pahlavi script: pnčšt (sixty-five).

Figure 4: Identified graves in the Taska Cemetery area (Authors).

Figure 5: A coin recovered from the Taska Cemetery belonging to Abdullah bin Zubair (Authors).

Kalateh Bal Bato Site

This site is on the eastern slope of Shah Kouh and in connection with the Atashkadeh site. According to the residents, it was named this way because of the large number of nightingale birds in this place. The training area is located 3 km west of Kalateh Sorkh village and in one of the valleys of the northern side and the access road to the summit of Shah Kouh. According to the typology of the surface pottery of the site, it seems that there was a settlement related to the historical period (from Achaemenid to Sassanid) in this place. Of course, the presence

of pottery related to the last centuries of Islam in this area can not be ignored. Most of the pottery on the site belongs to the historical period (especially the Parthian period), among which the following items can be mentioned: painted, S-carinated, burnished, grooved pottery, a common type of pottery from the historical period, which can be seen in most close-by historical sites such as Dahaneh-Gholaman and Nad-Ali in the Sistan plain, belonging to the Achaemenid period, and Mukhar Tapeh Torbet-Jam in the middle of Khorasan, belonging to the Parthian period (Fig. 6).

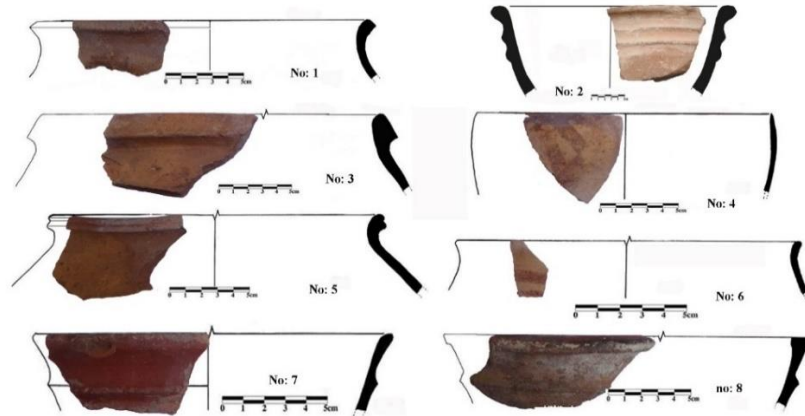

Figure 6: The design and images of the pottery obtained from the investigation of the Kalateh Bal Bato area (Haidari, 2015; Farjami, 2021).

Conclusion

Nehbandan County is one of the most important archaeological areas in South Khorasan due to its proximity to Sistan, as well as its location on the main route from Sistan and Farah to the desert of Lut and Kerman, and its location on the secondary access road to Khorasan. The eastern slope of Shah Kouh, due to the climatic conditions and minerals that exist in the region, has housed important settlements from the historical period. The most significant of which are the Atashkadeh, Kalateh Bal-Bato, and Taska Graveyard. It is believed that Atashkadeh was the most important place and the main part of this region. According to the architectural remains found on this site, which are related to a fire temple (?) from the Sassanid period, as well as significant pottery findings, it can be suggested that this ritual enclosure was probably a key and prominent place in the Shah Kouh region during the historical period. (Sasanian) and the first Islamic centuries. Next to the historical sites of Bal Bato and Taska, Atashkadeh undoubtedly has had a very close connection with the neighbors in the Neh Plain and the Chahar Farsakh Valley.

References

Dana, M. (2018). *Preliminary report of the fourth Season of Tepe Takhcharabad in Birjand*. Birjand: Archives of the General Department of Cultural Heritage, Tourism and Handicrafts of South Khorasan.

Dana, M. (2016). *Preliminary report of the second season of Tepe Takhcharabad in Birjand*. Birjand:

Archives of the General Department of Cultural Heritage, Tourism and Handicrafts of South Khorasan.

Dana, M. (2017). *Preliminary report of the third Season of Tepe Takhcharabad in Birjand*. Birjand: Archives of the General Department of Cultural Heritage, Tourism and Handicrafts of South Khorasan.

Farjami, M., & Mahmoudi Nasab, A. (2013). *Archaeological investigation report of Zohan and Shaskouh rural districts of Zirkoh County*. Birjand: Archives of the General Department of Cultural Heritage, Tourism and Handicrafts of South Khorasan.

Farjami, M., & Mahmoudi Nasab, A. (2018). *Report on sounding to determine the core zone and propose the buffer zone of the Atashkadeh site, Nehbandan County*. Birjand: Archives of the General Department of Cultural Heritage, Tourism and Handicrafts of South Khorasan.

Gabriel, A. (1992). *Crossing the Iranian desert*. Translated by Faramarz Najd Samiy. First Edition. Mashhad: Astan Quds Razavi.

Gholinejad, M. (2014). *Archaeological investigation report of Zirkouh district*. Birjand: Archives of the General Directorate of Cultural Heritage. Tourism and handicrafts of South Khorasan province.

Haji Ali Asghar, N., & Momeni, K. (2017). The manifestation of the number four in the architectural design of fire temples in Iran. *Arman Architecture and Urbanism*, 10(21), 23-38.

Heydari, A. (2015). *Preliminary report of the first chapter of investigation and identification of cultural works and places of Meighan village, Nehbandan County*. Birjand: Archives of the General

Department of Cultural Heritage, Tourism and Handicrafts of South Khorasan Province.

Ibn Ḥawqal, Muḥammad Abū'l-Qāsim (1987). *Ibn Ḥawqal travelogue - Soratolarz*. Translated by Jafar Shaar. Second edition. Tehran: Amir Kabir.

Istakhari, Abu Ishaq Ibrahim (1961). *Al Masalek and Al Mamalek*. Through the efforts of Iraj Afshar. First edition Tehran: Book Translation and Publishing Company.

Labbaḥ Khaniki, M., Farjami, M., & Heydari, A. (2021). Local and regional styles in the Parthian-Sasanian pottery of eastern Iran based on the new pottery of Neh plain and Chahar Farsakh valley (Nehbandan County, South Khorasan province). *Archaeological studies*, 13(3), 32-1.

Mahmoudi Nasab, A., & Farjami, M. (2022). *Report of the fourth Season of Tepe Gabri Mod area*. Birjand: Archives of the General Department of Cultural Heritage, Tourism and Handicrafts of South Khorasan.

Maqdesi, Mohammad bin Ahmad (1982). *Ahsan al-Taqaṣim*. Volume 2. Translation by Ali Naqi

Monzavi. First edition, Tehran: Authors and Translators Company.

Mehr Afarin, R., Mousavi Haji, S. R., Roustaei, M. S., Alai Moghadam, J. (2013). *A study of Sistan Parthian grooved pottery*. National Archaeology Conference of Iran, Faculty of Arts, Birjand University.

Sarfraz, A.A., & Avarzamani, F. (2004). *Iranian coins from the beginning to the Zandiyeh era*. Fourth edition. Tehran: Samt Publications.

Sedighian, H. (2013). *Report of the archaeological investigation of the Mazhan Plain of Khouf County*. Birjand: Archives of the General Department of Cultural Heritage, Tourism and Handicrafts of South Khorasan.

Sedighian, H. (2014). *Archaeological investigation report of Quhestan and Gazik districts of Darmyan County*. Birjand: Archives of the General Department of Cultural Heritage, Tourism and Handicrafts of South Khorasan.

Tajbakhsh, R., & Vandayi, M. (2017). Archaeological investigation and analysis of the four-arched dome complex. *Bedspread Archaeological Researches of Iran*, 7(12), 211-226.

پیام باستان‌شناس

شاپا چاپی: ۴۲۸۵-۲۰۰۸

شاپا الکترونیکی: ۹۸۸۶-۲۹۸۰

دوره ۱۵، شماره ۲۹، پاییز و زمستان ۱۴۰۲

استقرارگاه‌های دوران تاریخی در شاه‌کوه شهرستان نهبندان - خراسان جنوبی (محوطه‌های آتشکده، کلاته بل‌بتو و گورستان تاسکا)

محمد فرجامی^۱، علی اصغر محمودی‌نسب^۲

^۱ کارشناس اداره کل میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی استان خراسان جنوبی، ایران. نویسنده مسئول: Farjamimohammad@ut.ac.ir

^۲ دکتری باستان‌شناسی دوران اسلامی، مدرس مدعو گروه باستان‌شناسی، دانشگاه بیرجند، بیرجند، ایران.

اطلاعات مقاله:	چکیده
تاریخ‌ها:	<p>شهرستان نهبندان واقع در خراسان جنوبی، از نواحی مهم در پژوهش‌های باستان‌شناسی دوران تاریخی و اسلامی به شمار می‌رود. دامنه غربی شاه‌کوه در غرب این شهرستان، به دلیل وجود شرایط مساعد اقلیمی و محیطی، استقرارها و سکونتگاه‌های مهم و گسترده‌ای را در خود جای داده است که نشان از اهمیت آن‌ها در برهمکنش‌های درون و برون منطقه‌ای دوران تاریخی دارد. از جمله این یادگارهای بی‌همتای بخش‌های برجای مانده از بنای معروف به آتشکده در روستایی با همین نام‌جای است که شوربختانه بخش‌های اندکی از این سازه برجای مانده است. پیرو برنامه گمانه‌زنی به منظور تعیین عرصه و پیشنهاد حریم محدوده بنا و شواهد معماری موجود و نیز معماری کنونی در بافت روستا، گمان آن می‌رود که این سازه با نقشه چلیپایی و چهار دیوار سنگی و پوشش گنبدی پایه‌گذاری شده است. نتایج تحقیق نشان می‌دهد که بنای معروف به آتشکده (۴) در دوره ساسانی ساخته شده و در سده‌های نخستین اسلامی نیز همچنان کاربری داشته و به‌عنوان یک مکان مذهبی، با محوطه‌های پیرامون خود مانند کلاته بل‌بتو و گورستان تاسکا در ارتباط بوده است. ضمن معرفی این اثر، به تحلیل بقایای فرهنگی سطحی محوطه‌های مذکور نیز پرداخته می‌شود. یافته‌های سطحی این محوطه‌ها در پیوند با دوران تاریخی (هخامنشی - ساسانی) است که نشان از تداوم سکونت و برهم‌کنش‌های فرهنگی در این منطقه از آغاز دوران تاریخی تا دوران اسلامی دارد. هدف اصلی، شناخت بنای معروف به آتشکده (۴) با توجه به شواهد و داده‌های باستان‌شناسی و همچنین، معرفی محوطه‌های دیگر دوران تاریخی مانند کلاته بل‌بتو و تاسکا است. این پژوهش با گردآوری یافته‌ها به صورت میدانی و تحلیل آن‌ها از طریق پژوهش‌های کتابخانه‌ای با رویکرد تاریخی - فرهنگی و به روش توصیفی - تحلیلی انجام شده است.</p>
دریافت: ۱۴۰۲/۶/۳۰	
پذیرش: ۱۴۰۲/۷/۲۰	
واژگان کلیدی:	
شهرستان نهبندان	
شاه‌کوه	
آتشکده	
ساسانی	
معماری	
سفال	

* استناد: فرجامی، محمد، محمودی‌نسب، علی اصغر (۱۴۰۲). استقرارگاه‌های دوران تاریخی در شاه‌کوه شهرستان نهبندان - خراسان جنوبی (محوطه‌های

آتشکده، کلاته بل‌بتو و گورستان تاسکا). پیام باستان‌شناس، ۱۵(۲۹)، ۵۹-۷۸. DOI: 10.30495/peb.2023.1997013.1030

مقدمه

شهرستان نهبندان با وجود این که میان دو حوزه فرهنگی سیستان و خراسان قرار گرفته، به دلیل موقعیت طبیعی و همجواری با کویر، کمتر مورد توجه پژوهش‌گران حوزه میراث فرهنگی بوده است. از نظر ناهمواری‌های زمین‌شناختی، این شهرستان که در دشتی نسبتاً فراخ واقع شده، در شمال، شامل بلندی‌هایی است که ارتفاع کوه‌های آن به ۲۵۰۰ متر می‌رسد. کوه سرخ، کوه بیدمشک و کوه بوبک از جمله این قله‌ها است. در بخش غربی شهرستان نیز شاه‌کوه بلندترین نقطه شهرستان با ۳۷۳۲ متر ارتفاع واقع شده است. بقیه پهنه شهرستان مشتمل بر دشت‌های گسترده‌ای نظیر سرچاه شور، سهل آباد، چاه‌داشی، ده‌سلم و نهبندان است که بلندی این دشت‌ها حدود ۱۰۰۰ متر بالاتر از سطح دریا است که به دلیل داشتن اقلیم مناسب و چراگاه‌های پر بار از گذشته‌های دور، مکان مناسبی برای پرورش دام بوده است (حاجی‌پور و همکاران، ۱۳۹۳: ۲۱۲). پژوهش‌های باستان‌شناسی پی‌درپی در این شهرستان که حلقه پیوند میان سیستان و خراسان بزرگ و همچنین، کشور افغانستان است، یک ضرورت بوده و این تحقیق می‌تواند مسائل فرهنگی و نشانه‌هایی را شناسایی نماید که در پیوند فرهنگی میان دو منطقه تأثیرگذار بوده‌اند. بررسی‌های نخستین در این شهرستان، وجود پهنه‌های فرهنگی ارزشمند همسان و هم دوره با سیستان را نوید می‌دهد و مطالعه این پهنه‌ها و محوطه‌های فرهنگی می‌تواند بخش تاریک تاریخ شرق باستان را روشن نماید. خوشبختانه در طی چند سال اخیر، بررسی‌های باستان‌شناسی در شهرستان نهبندان صورت گرفته و یادگارهای باستانی بسیاری نیز مورد شناسایی قرار گرفته است. با وجود این، عدم انتشار این داده‌ها، در رابطه با

آثار شناسایی شده، موجب شده که باستان‌شناسی این منطقه تا حدودی ناشناخته باشد.

آتشکده بالا یکی از محوطه‌های کلیدی شهرستان نهبندان و متعلق به دوران تاریخی است. ساخت و سازهای کنونی باعث تخریب بخش‌های بسیاری از این بنای یادمانی شده، به طوری که تنها بقایای چهار پایه‌ستون این سازه در برنامه گمانه‌زنی به منظور تعیین عرصه و پیشنهاد حریم محوطه در سال ۱۳۹۷ توسط نگارندگان کشف شده است. این سازه ارزشمند به فاصله ۲۰۰ کیلومتری جنوب بیرجند (مرکز استان) و ۷۵ کیلومتری شمال غربی شهر نهبندان (مرکز شهرستان) قرار دارد. در اینجا، به طور قطع، چنین ادعایی مطرح نیست که این بنا می‌تواند نخستین آتشکده‌ای باشد که در جنوب خراسان بزرگ شناسایی و معرفی می‌گردد. ما در پی پاسخگویی به این پرسش‌ها هستیم:

(۱) آغاز استقرار در این محوطه به چه دوره‌ای باز می‌گردد؟

(۲) با توجه به نحوه پراکنش سفال‌های سطحی محوطه، آیا این آتشکده (؟) داخل یک محوطه استقرار یافته بوده یا تنها یک سازه معماری مجزا است؟

پرسش‌های مذکور بر پایه فرضیات زیر طرح شده‌اند:

(۱) با توجه به یافته‌های سفالی و آثار معماری بر جای مانده، محوطه آتشکده، محوطه‌ای وابسته به دوران تاریخی (اشکانی و ساسانی) است که در سده‌های پایانی اسلامی هم مجدداً مورد استفاده قرار گرفته است.
(۲) با توجه به شواهد و نام‌جای روستا، احتمال می‌رود که بقایای معماری شناسایی شده در این محوطه، آتشکده‌ای (؟) در پیوند با دوران تاریخی (ساسانی) باشد.^۱

^۱ بنا به گفته اهالی آتشکده، در برخی از روزهای سال و به صورت نامنظم، زردشتیانی از گوشه و کنار کشور، برای بازدید و خواندن دعا به این روستا مراجعه می‌کنند (گفتگو با آقایان حسین و محمدحسین عباسی).

روش تحقیق

این پژوهش، به دو صورت مطالعات میدانی و کتابخانه‌ای انجام شده است که در تحقیقات میدانی، بررسی، کاوش و جمع‌آوری داده‌های باستان‌شناسی و برداشت اطلاعات معماری از محوطه‌های مورد مطالعه انجام شده و در مطالعات کتابخانه‌ای به تجزیه و تحلیل داده‌ها و مقایسه آن‌ها با مناطق همجوار پرداخته شده است.

پیشینه پژوهش

راجع به این استقرارگاه‌ها، یک پرونده ثبتی در سال ۱۳۸۸ توسط اداره کل میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی خراسان جنوبی تهیه و در تاریخ ۱۳۸۸/۰۹/۰۱ با شماره ۲۸۱۲۶ با نام "بقایای معماری آتشکده" در فهرست آثار ملی به ثبت رسیده است (شایسته، ۱۳۸۸). این یادگارها در بررسی باستان‌شناختی دهستان میغان شهرستان نهبندان در سال ۱۳۹۴ دوباره مورد بررسی قرار گرفت (حیدری، ۱۳۹۴) و در سال ۱۳۹۷ به منظور مشخص شدن عرصه و پیشنهاد حریم محوطه، کارگمانه زنی، بازپیرایی و حفاظت بقایای بخش معروف به آتشکده، شامل پی چند ستون مکعبی شکل با ملات گچ و لاشه سنگ، انجام شد (فرجامی و محمودی نسب، ۱۳۹۷).

محوطه آتشکده

محوطه آتشکده در شهرستان نهبندان (جنوبی‌ترین شهرستان استان خراسان جنوبی) و در روستایی به همین نام در ۷۵ کیلومتری شمال غربی نهبندان (دهستان میغان) به مرکزیت روستای میغان و در شرق کوه شاه (شاه‌کوه) واقع است (شکل ۱). از دیدگاه جغرافیایی محوطه

آتشکده در زون ۴۰ و بر اساس مختصات جغرافیایی (UTM) در طول جغرافیایی ۷۳۱۵۷۶، عرض جغرافیایی ۳۵۰۲۴۲۰ و ۱۴۶۳ متر بالاتر از سطح دریا قرار دارد.

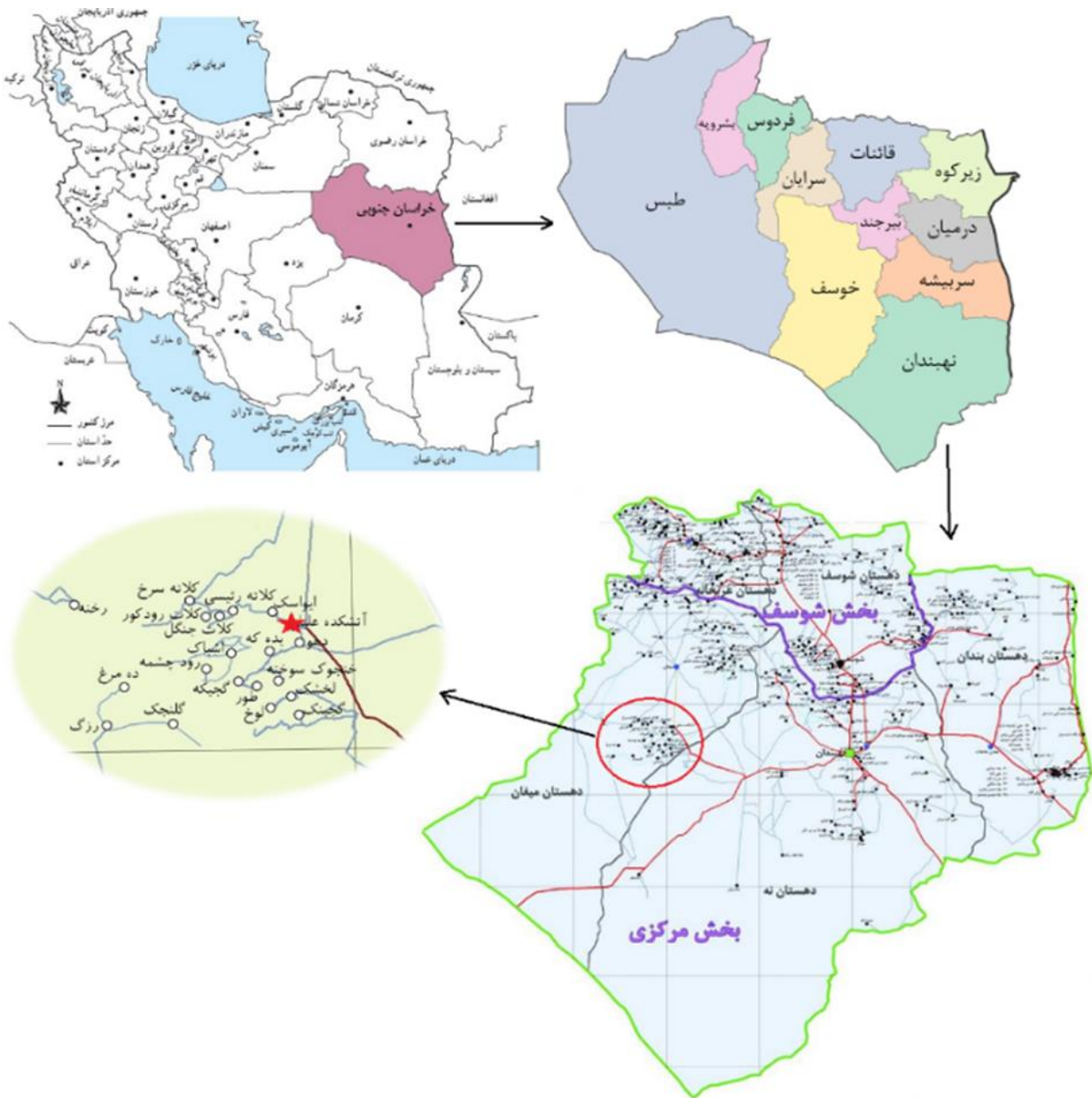
این محوطه شامل بخش‌های بسیاری از نیمروز روستای آتشکده بالا (روستای آتشکده پایین به فاصله ۷۰۰ متری خاور روستای آتشکده بالا قرار دارد) را در بر گرفته و در حاشیه شمالی رودخانه‌ای فصلی و مشهور به رود ایشباک^۲ قرار گرفته است. بنا به گفته باشندگان، این رودخانه در گذشته‌های دور در تمامی موسم‌ها آب روان داشته، ولی آنچه که افراد کهنسال روستا به یاد دارند، این است که رودخانه طی چند دهه اخیر در شش ماهه نخست سال دارای آب روان بوده و ساکنین از آب رودخانه به صورت همیشگی استفاده می‌کرده‌اند. هم‌اکنون، بخشی از محدوده محوطه در پهنه زمین‌های کشاورزی روستا قرار گرفته که این کشتزارها در گذشته با آب قنات آبیاری می‌شده و با استمرار خشکسالی‌ها در منطقه، کشت‌وکار در این زمین‌ها، به صورت دیم درآمده و به کشت جو و گندم اختصاص دارد که در موسم‌های پرباران (زمستان و بهار) آبیاری می‌شوند (شکل ۲). یادگارهای بخش شمالی رودخانه، شامل بقایای بنای معروف به آتشکده است. از این اثر، چهار پایه ستون باقی مانده که در داخل بافت مسکونی و در میان خانه‌های اهالی قرار گرفته‌اند (شکل ۳). این پایه‌ستون‌ها، دارای پی چهارگوش در اندازه ۹۰ سانتی‌متر هستند که با توجه به ستون گوشه جنوب غربی که نسبتاً بقایای معماری بیشتری از آن برجای مانده است، دارای تنه استوانه‌ای هستند. کف بنا دارای پوشش گچ بوده که این لایه گچ بر روی بستر سنگی است که در برخی از قسمت‌ها در

به بیابان لوت می‌ریزد. در مورد انگیزه‌ی نام‌گذاری ایشباک نیز اهالی روستا بر این باورند که این کلمه عشق پاک بوده که به ایشباک دگرانده شده است (نگارندگان).

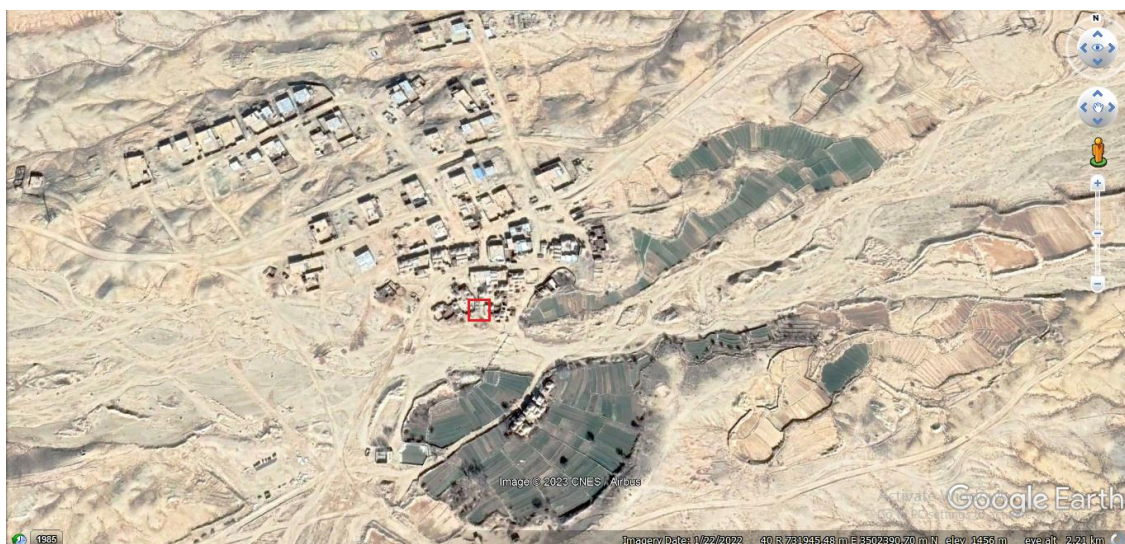
^۲ این رودخانه از دامنه خاوری بلندی‌های شاه‌کوه و از دره‌های غربی روستایی به نام رودچشمه، سرچشمه می‌گیرد و بعد از گذر از روستاهای رودچشمه، ایشباک، آتشکده بالا و آتشکده پائین وارد دشت میغان شده و به سوی چاهدashi ادامه راه می‌دهد و بعد از گذر از محدوده چاهدashi

لازم به ذکر است، بقایای کف گچی که در چندین نوبت تجدید شده، در بخش‌های گوناگون روستا و در زیر بافت خانه‌های روستایی قابل ردیابی و مشاهده است (فرجامی و محمودی نسب، ۱۳۹۷).

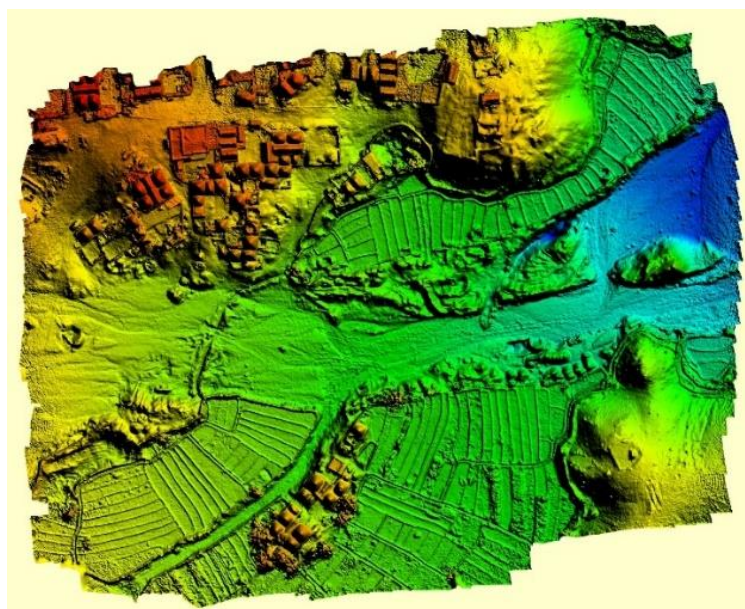
حاشیه ستون‌ها و یا در فواصل دورتر، بقایای کف با لایه‌های پی‌درپی گچ است که نشان از استفاده همیشگی و پیاپی دارد. در برخی از قسمت‌های کف نیز بقایای خاکستر و سوختگی به چشم می‌خورد که حاکی از برافروختن و شعله‌ور شدن آتش در این قسمت است.

شکل ۱: موقعیت روستای آتشکده (نگارندگان).

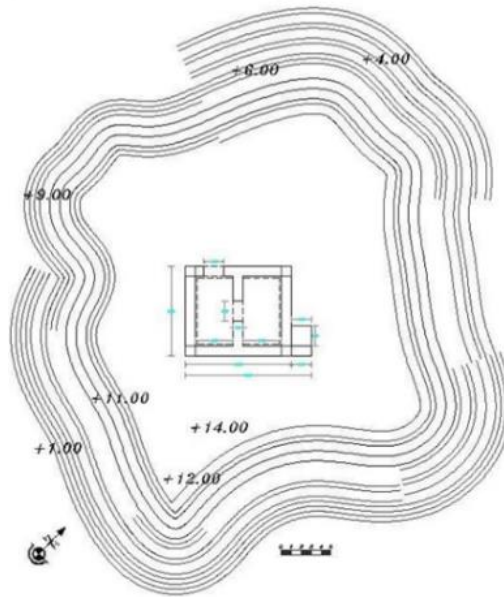
شکل ۲: تصویر ماهواره‌ای موقعیت محوطه آتشکده و پیرامون آن.

شکل ۳: نقشه ایزومتریک محوطه آتشکده (نگارندگان).

فصلی اِشباک و در دامنه تپه‌های شمالی روستا، پراکنش سفالی بسیار زیادی به چشم می‌خورد که این پراکنش سفالی در این قسمت، دلیلی بر ایجاد گمانه‌های بی‌شمار بود که شوربختانه با توجه به عمق کم سنگ بستر و ایجاد زمین‌های کشاورزی از گذشته تاکنون، باعث از میان رفتن لایه‌های باستانی شده و هیچ‌گونه لایه استقرار در این بخش مورد شناسایی قرار نگرفت. تنها قطعات سفالی مربوط به دوران تاریخی (اشکانی و ساسانی) و پایانی اسلامی روی سطح پراکنده بودند (حیدری، ۱۳۹۴؛ فرجامی و محمودی نسب، ۱۳۹۷).

در بخش شرقی روستا و محوطه، بقایای یک بنای خشت و گلی شامل دو فضای چهارگوش بر روی تپه‌ای کم ارتفاع قرار دارد که با توجه به مستندات و داده‌های سطحی، این بقایا مربوط به سده‌های پایانی اسلامی (هشتم تا دوازدهم هجری قمری) است. اندازه تقریبی تپه 40×30 متر است و سازه خشتی باقی مانده بر روی این تپه با پلان مستطیل شکل و به ابعاد $9 \times 10/60$ متر و مساحت $9/60$ مترمربع است. در ساخت پی بنا از سنگ و در ساخت دیوارها از خشت استفاده شده است (شایسته، ۱۳۸۸: ۵) (شکل ۴). در شمال رودخانه

شکل ۴: نقشه توپوگرافی بنای خشت و گلی در شرق محوطه (شایسته، ۱۳۸۸: ۱۶).

است. این ستون‌ها در فضایی در حدود ۳/۵ تا ۵ متر مربع قرار گرفته‌اند. پایه ستون‌ها به صورت مجزا و با اندازه ۱×۱ متر و به ارتفاع ۴۵ (شمال شرقی)، ۷۰ (شمال غربی)، ۵۳ (جنوب شرقی) و ۹۰ (جنوب غربی) سانتی‌متر برجای مانده است (شکل ۵). معماری ستون‌ها بدین شکل است که نخست پایه و سکویی مربع شکل در اندازه ۹۰×۹۰×۹۰ سانتی‌متر بر روی بستر صخره‌ای ایجاد شده و سپس، ستون دایره‌ای شکل به قطر تقریباً ۶۰ سانتی‌متر بر روی این پایه قرار می‌گرفته است. در اطراف یکی از ستون‌ها که داخل دیوار خانه‌های مسکونی قرار داشت، بقایای کف گچی به چشم می‌خورد که مشابه و احتمالاً ادامه کف گچی همجوار با پایه ستون‌ها است که با فاصله نسبتاً زیاد در حاشیه شرقی روستا نیز می‌توان آن را دنبال کرد (شکل ۶). هر چند از بلندای ستون‌ها در حال حاضر نزدیک به ۴۵ تا ۹۰ سانتی‌متر برجای مانده (شکل ۱۰)، اما به گفته اهالی پیرامون آتشکده (گفتگو با آقایان حسین و محمدحسین عباسی)، این ستون‌ها در گذشته حدود ۱/۵ متر بلندی داشته و در پیوند با فضای یک آغل نگهداری دام بوده که بعدها تخریب و دو پایه ستون در حیاط منزل حسین و دو پایه ستون در حیاط منزل محمدحسین عباسی قرار گرفته و فضای میانه دو

از آنجایی که بقایای معماری معروف به آتشکده در بافت مسکونی و معماری روستا قرار گرفته، مالکیت آن مربوط به سکنه روستای آتشکده بالا است. پیرامون محوطه را اغلب فضاهای مسکونی (شامل خانه مسکونی، انباری، آغل و ...) و کشاورزی تشکیل می‌دهد. این شواهد بیشتر مربوط به ستون، پایه ستون و کف‌های گچی است. با تخریب این فضاها برای گسترش معماری جدید و همچنین، در بعضی از قسمت‌ها از بقایای معماری در فضاهای مسکونی جدید به‌عنوان پی و قسمتی از دیوار استفاده شده و ساکنان از ساخت مایه‌های تخریب شده بنا نیز در ساخت بناهای جدید استفاده کرده‌اند. این‌گونه به نظر می‌رسد که بخشی از تخریب‌های انسانی با هدف حفاری غیرمجاز بر روی محوطه انجام شده است.

بقایای معروف به آتشکده، در بخش جنوبی روستا و حاشیه شمالی رودخانه فصلی ایشاک قرار گرفته‌اند. این بقایا شامل چهار پایه ستون ساخته شده با لاشه سنگ سیاه گرانیتی و ملات خاک و گچ است که دو پایه ستون در ورودی خانه به حیاط منزل حسین عباسی قرار دارد و یکی از ستون‌ها چسبیده به دیوار غربی ورودی و ستون دیگر در زیر دیواری مربوط به خانه‌ای مسکونی قرار گرفته

ستون به‌عنوان کوچه استفاده می‌شده است (شکل ۷). اندازه پایه‌ستون‌ها ظاهراً یکسان هستند، ولی از بالا شبیه هم نیستند. فاصله میان پایه‌ستون‌ها نیز متفاوت است.^۳

شکل ۵: اندازه بین ستون‌های بنای آتشکده - نمای بالا (نگارندگان).

شکل ۶: بقایای کف گچی و ستون باقی مانده در زیر دیوار خانه‌های اهالی (نگارندگان).

کوچه قرار گرفت. برای حفاظت از این پایه‌ستون‌ها از عوامل انسانی و طبیعی، دور تا دور پایه‌ستون‌ها به‌صورت جداگانه، دیواره‌ای با فاصله ۲۰ سانتی‌متر و به بلندی هر کدام از پایه‌ستون‌ها، ساخته و فضای میان دیوار و ستون را با استفاده از شن نرم پر کرده و سپس دیواره حفاظتی روی ستون‌ها با اندود کاه‌گل پوشیده شد.

^۳ از آنجایی که ستون‌های بنای آتشکده در حیاط شخصی قرار داشت و گمان می‌رفت در بازسازی فضاهای مسکونی دچار تخریب شوند، بعد از گمانه‌زنی و تعیین حریم محوطه، جهت ساماندهی و حفاظت بقایای معماری و با کسب خشنودی از مالکین بنای مسکونی، دیوار حیاط دو فضای مسکونی تخریب و با عقب‌نشینی، این پایه‌ستون‌ها در فضای

شکل ۷: نمای کلی از آزادسازی ستون‌ها با حذف دیوارهای قدیمی و احداث دیوارهای جدید (نگارندگان).

دشمنی داشته‌اند. در نبردی که میان این دو دسته/برادر در مکانی به نام چاه‌عبدل یا چاه عبداللهی کنونی (در پنج کیلومتری جنوب آتشکده) در می‌گیرد، افراد بسیار زیادی از این دو دسته کشته شده و در همانجا دفن می‌شوند. در شمال این محل (چاه‌عبدل/عبداللهی) گورستانی با گورهایی شبیه خاکسپاری‌های سنگی رایج در اواخر دوره ساسانی/قرون نخستین اسلامی وجود دارد که با نام گورستان تاسکا^۴ شناخته می‌شود و می‌تواند یکی از مستندات باستانی از این درگیری باشد.

گمانه‌زنی محوطه آتشکده: در برنامه گمانه‌زنی به منظور تعیین عرصه و پیشنهاد حریم محوطه آتشکده، تعداد ۳۰ گمانه به ابعاد ۲×۲ متر در اطراف محوطه ایجاد شد. بافت و لایه‌های شناسایی شده در بیشتر گمانه‌های ایجاد شده، بافت شنی رسوبی بود. به دلیل قرارگیری محوطه در کرانه و بستر رودخانه و گرانیتهی بودن ساختار کوه‌های غرب روستا، بعد از روان شدن سیل در مسیر رودخانه با فرسایش این کوه‌ها، سنگ‌ریزه و شن‌های گرانیتهی که به

در میان اهالی اطراف آتشکده، بقایای معماری به ویژه پایه‌ستون‌های به دست آمده در بافت روستا را مربوط به آتشکده‌ای از پیش از اسلام و وابسته به زردشتیان می‌دانند و بر این باورند که آتشی مربوط به دوران ساسانی در آن افروخته بوده که هیچ‌گاه خاموش نمی‌شده است (گفتگوی شخصی با آقایان حسین و محمدحسین عباسی از اهالی روستای آتشکده). در روایات شفاهی که سینه به سینه و نسل به نسل از گذشته‌های دور تاکنون در میان ساکنین نقل و جابه‌جا شده، داستان به گونه‌ای است که با برخی مستندات باستانی و نام‌های موجود در دامنه خاوری بلندی‌های شاه‌کوه، همانندی‌هایی دارد؛ نقل می‌کنند که دو گروه به سرکردگی/فرماندهی دو برادر به نام‌های سلم در روستای ده سلم (ده سلم در فاصله ۷۵ کیلومتری جنوب غربی آتشکده) و دسته و یا برادر دیگر در روستای تور (در فاصله پنج کیلومتری جنوب غربی آتشکده) و یا خونیک پائین (در شش کیلومتری جنوب نهبندان) در منطقه دشمن یکدیگر بوده‌اند و همیشه با هم

^۴ احتمالاً هاون‌های سنگی) مانند این ظرف ایجاد شده، این نام به مکان داده شده است (نگارندگان).

^۴ تاسکا در گفتمان بومی ساکنین شاه‌کوه به ظرف فلزی ساده‌ای گفته می‌شود که دارای لبه هموار و بدون شکستگی باشد و چون در گذشته روی تپه‌ای در کنار این گورستان، چاله‌های کوچک تراش‌خورده‌ای

تنها در یک گمانه (گمانه T.24) بقایای معماری به دست آمد (۱۵۰ متری شرق سازه اصلی). بقایای معماری، مربوط به یک دیوار در اندازه $1 \times 1/2$ متر در گوشه شمال باختری گمانه است که از گوشه غربی گمانه به سوی شمال امتداد دارد. این دیوار با استفاده از سنگ‌های مستطیل شکل نسبتاً بزرگ و با ملات گل ساخته شده است. از سنگ‌های بزرگ در نمای بیرونی استفاده شده و میان دیوار را با استفاده از لاشه و قلوه‌سنگ‌های گرانیتی پر کرده‌اند (شکل ۸).

شکل ۸: بقایای معماری گمانه T.24 (نگارندگان).

بناهای مذهبی (آتشکده) شناسایی شده با ساخت‌مایه لاشه‌سنگ و ملات گچ ساخته شده است. به طور کلی، ویژگی معماری بافت قدیم روستای آتشکده بالا استفاده از ساخت‌مایه بومی به ویژه لاشه‌سنگ‌های گرانیتی سیاه رنگی است که در محیط پیرامون روستا وجود دارد و از آن برای ساخت دیوار بناها و به ندرت در پوشش استفاده شده و بیشترین کاربرد در پوشش را خشت خام داشته است. با توجه به ساخت‌مایه و نوع طاق‌ها (طاق چپپله و هلالی) و پوشش‌های گنبدی به کار رفته در بناهای کهن روستای آتشکده و نمونه آتشکده‌های برجای مانده در پهنه قلمروی ایرانشهر، می‌توان بقایای بنای معروف به آتشکده را بنایی به شکل چهارطاقی، با چهار ورودی و

رنگ سیاه، سفید و گاه زرد هستند در پائین دست و بستر رودخانه در لایه‌های گوناگون در درازای زمان بر روی هم نهشته شده‌اند. یکی از عوامل تخریب محوطه، علاوه بر ساخت و سازهای بی‌رویه فضاهای معماری بافت روستا، تخریب طبیعی به ویژه سیل بوده که به این محوطه آسیب زده و باعث شکل‌گیری لایه‌های پی‌درپی رسوبی غالباً شنی شده است. از مجموع گمانه‌های ایجاد شده در پیرامون بقایای معروف به آتشکده و همچنین تپه در شرق روستا و نیز پراکنش سفالی در جنوب رودخانه و روستا،

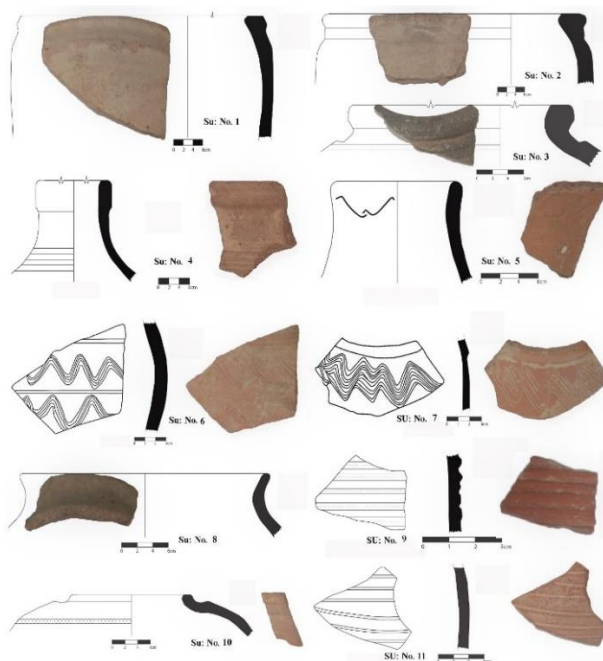
تحلیل فضایی بنای آتشکده: هر چند سازه اصلی بقایای معروف به آتشکده ویران شده و تنها چهار پایه ستون مکعبی شکل با بقایای ستون‌های مدور به صورت مجزا باقی مانده، ولی این موضوع نشان از اهمیت این سازه و حفظ آن در درازای زمان توسط ساکنین روستا دارد. باور نخستین در مورد این پایه ستون‌ها، این است که بقایای معماری موجود در روستای آتشکده می‌تواند مربوط به یک آتشکده مربوط به دوران تاریخی باشد، ولی این استدلال بنیان چندان قوی نداشته و تنها می‌توان این پایه‌ستون‌ها را به سازه‌ای مربوط به دوران تاریخی و با توجه به شکل ساخت و نوع ساخت‌مایه آن، احتمالاً متعلق به دوره ساسانی دانست. این بنا همانند سایر

یک گنبد مدور (احتمالاً سنگی) تصور کرد. همچنین، بقایای کف گچی در اطراف بقایای پایه‌ستون‌ها و شناسایی این کف گچی به فاصله ۲۲ متری شرق آن، احتمالاً نشان‌دهنده این است که این بنا دارای یک رشته فضاهای جانبی با بنای مرکزی و اصلی بوده است (؟) و این‌گونه می‌توان گفت که پایه‌ستون‌ها و کف‌های گچی باقی مانده، بخشی از یک معماری بزرگ بوده که به مرور زمان و به دلایل گوناگون، تخریب و از میان رفته است. از دیدگاه سبک معماری بنا و پایه‌های مکعبی شکل آن و این‌که به این پایه‌ها دیواری اضافه نشده، قابل سنجش با بنای آتشکوه نیمور محلات در ۱۲ کیلومتری غرب دلیجان، استان مرکزی (حاجی علی عسگر و مومنی، ۱۳۹۶: ۳۲)، بندیان درگز (هژبری، ۱۳۹۷)، چهارطاقی چهار گنبد و چهار طاقی تُل جُنْگی شهرستان فراشبند در غرب استان فارس (تاج‌بخش و وندائی، ۱۳۹۶) است. مسلماً بنای مورد مطالعه احتمالاً همانند بیشتر بناهای مذهبی دارای سکویی در قسمت مرکزی بنا بوده که از میان رفته است. مقایسه نقشه معماری بنای معروف به آتشکده با سایر آتشکده‌های شناسایی شده در نقاط گوناگون ایران که در پیوند با تاریخ‌گذاری و کاربری بنا بحث شده، نشان از این امر است که آتشکده‌ی احتمالی مورد مطالعه از نظر پلان و ساخت‌مایه، قابل سنجش با این‌گونه بناها بوده و اغلب این بناها نیز در پیوند با دوره ساسانی هستند.

از دیگر مواردی که نشان می‌دهد بنای معروف به آتشکده در دوره ساسانی مورد اهمیت بوده، می‌توان به قرارگیری این بنا در راه پیوندی شهادت به سوی خوسف اشاره کرد. این راه در اصل از شهادت به سوی نه (نه‌بندان)، طبس مسینا، هرات و شهرهای شمال خراسان منتهی می‌شود که در نوشته‌های سده‌های نخستین اسلامی و سفرنامه‌های اروپاییان در ایران به آن اشاره شده است

(ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۱۴۶؛ اصطخری، ۱۳۴۰: ۱۸۹؛ مقدسی، ۱۳۶۱ / ۲: ۷۲۴-۷۲۰؛ گابریل، ۱۳۷۱: ۲۷۷). این راه، گذرگاهی بسیار کلیدی بوده و یک بزرگراه همیشگی تاریخی میان جنوب ایران، هرات و آسیای میانه خصوصاً در سده‌های میانه و پایانی اسلامی بوده است. بسیاری از کالاهای گرمسیری جنوب، در خراسان خریدار داشته است. به دلیل اهمیت بخش‌های شرقی شاهنشاهی در دوران تاریخی، اهمیت این راه‌ها و سایر راه‌هایی که از بیابان لوت یا کویر مرکزی ایران عبور می‌کنند، مشخص می‌گردد، ولی در حال حاضر، به جز بقایای معماری اندکی که به‌گونه قطعی مربوط به دوران ساسانی است، شواهد دیگری در این پهنه شناسایی نشده است (مستوفی، ۱۳۵۱: ۳۲۵). در این راه و در روستای ده‌سلم و یا بالاتر از این روستا، راه فرعی در جهت شمال قرار می‌گرفته که به سوی خوسف در فُهستان منتهی می‌شده و نوشته‌های سده‌های نخستین هم به آن اشاره دارند (ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۱۴۶؛ اصطخری، ۱۳۴۰: ۱۸۹؛ مقدسی، ۱۳۶۱ / ۲: ۷۲۴-۷۲۰). با توجه به محوطه‌های استقرار در دوران تاریخی و اسلامی، احتمالاً این راه از روستای آتشکده نیز عبور می‌کرده است.

یافته‌ها: بر اساس پژوهش‌های باستان‌شناسی در محوطه آتشکده، علاوه بر بقایای معماری، داده‌های فرهنگی به خصوص سفال از روی محوطه گردآوری شده است. سفالینه‌های گردآوری شده از روی محوطه آتشکده (شکل ۹، جدول ۱) و نیز سفال‌های به دست آمده در گمانه‌های تعیین حریم محوطه، بدون لعاب در طیفی از قرمز، نخودی و خاکستری بوده که به‌صورت چرخ‌ساز و به ندرت دست‌ساز با کیفیت متوسط و ظریف (با آمیزه ماسه و شن) و با پخت کافی ساخته شده‌اند، بیشتر سفال‌ها فاقد نقش بوده و نقوش به کار رفته هم به‌صورت کنده (موجی و موازی) است (شکل ۱۰، جدول ۲).

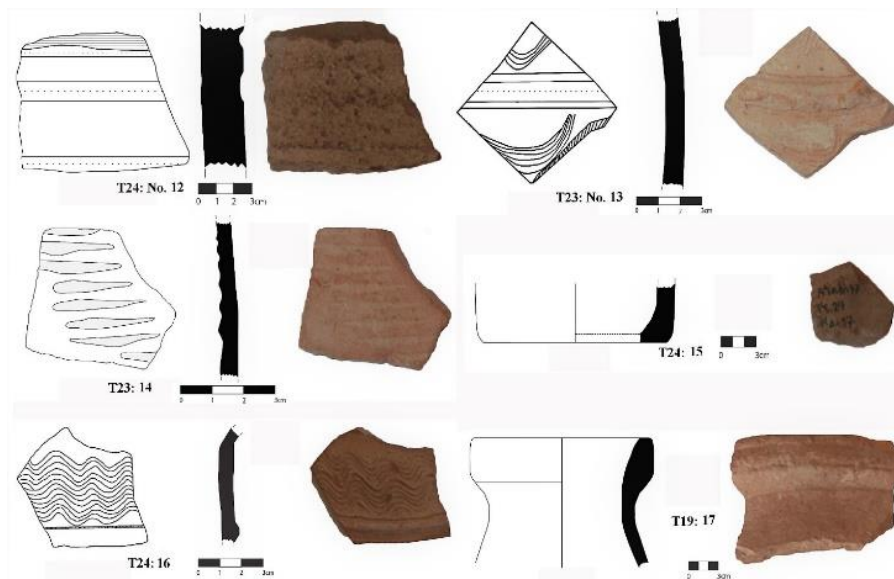
شکل ۹: طرح و تصویر نمونه سفالینه‌های منسوب به دوران تاریخی به دست آمده از بررسی سطحی محوطه (نگارندگان و حیدری، ۱۳۹۴).

جدول ۱: نمونه سفالینه‌های منسوب به دوران تاریخی به دست آمده از بررسی سطحی محوطه آتشکده (نگارندگان و حیدری، ۱۳۹۴).

ردیف	توصیف	دوره	ارجاع
۱	بافت معمولی، خمیره نارنجی، پوشش گلی نخودی، آمیزه ترکیبی، پخت کافی، چرخ‌ساز.	اشکانی	Alden, 1978:83, fig.5. no:8 دانا و همکاران، ۱۳۹۷، ۸۲۴، تصویر ۱۳، شماره ۴-۹.
۲	بافت معمولی، خمیره قرمز، پوشش گلی قرمز، آمیزه کانی، پخت کافی، چرخ‌ساز.	اشکانی	بهروزی‌فر و همکاران، ۱۴۰۰: ۱۵۱، تصویر ۴.
۳	بافت معمولی، خمیره خاکستری، پوشش گلی خاکستری، آمیزه کانی، پخت ناکافی، چرخ‌ساز.	-	-
۴	بافت معمولی، خمیره قرمز، پوشش گلی نخودی، آمیزه کانی، پخت کافی، چرخ‌ساز.	-	-
۵	بافت معمولی، خمیره نارنجی، پوشش گلی نخودی، آمیزه کانی، پخت ناکافی، دست‌ساز.	اشکانی	نامی و موسوی نیا، ۱۳۹۸: ۲۴۹، تصویر ۱، ش. ۱۴.
۶	بافت ظریف، خمیره نارنجی، پوشش گلی نارنجی، آمیزه کانی، پخت کافی، چرخ‌ساز.	اشکانی	روستائی، ۱۳۹۱: ۱۰۰، اوحه ۲۸، ش. ۱۹۳ و ۱۹۵
۷	بافت ظریف، خمیره نارنجی، پوشش گلی نارنجی آمیزه کانی، پخت کافی، چرخ‌ساز.	-	-
۸	بافت معمولی، خمیره نارنجی، پوشش گلی نخودی، آمیزه کانی، پخت ناکافی، دست‌ساز.	ساسانی	Puschnigg, 2006: p. 184, R15
۹	بافت ظریف، خمیره قرمز، پوشش گلی قرمز، آمیزه کانی، پخت کافی، چرخ‌ساز، کنده شیاردار.	اشکانی	Dupree, 1956, Vol. 46, Pl. 25, no. f
۱۰	بافت ظریف، خمیره نارنجی، پوشش گلی نارنجی، آمیزه کانی، پخت کافی، چرخ‌ساز.	-	-
۱۱	بافت ظریف، خمیره نارنجی، پوشش گلی قرمز، آمیزه کانی، پخت کافی، چرخ‌ساز، کنده شیاردار.	اشکانی	روستائی، ۱۳۹۱: ۹۷، لوحه ۲۵، ش. ۱۶۹. گبری مود و تخچرآباد

خانیکی، ۱۳۸۶؛ فرجامی و محمودی نسب، ۱۳۹۳؛ قلی‌نژاد، ۱۳۹۴؛ هرینک، ۱۳۷۶: ۲۷۰؛ موسوی حاجی و عطایی، ۱۳۸۹: ۳۲۵). بررسی و پژوهش پهنه‌های دوران تاریخی خراسان جنوبی نشان از آن دارد که سفال گونه شیاردار تنها در محوطه‌های دوران تاریخی نیمه جنوبی استان به چشم می‌خورد و هیچ ردّ و نشانی از این گونه در نیمه شمالی استان وجود ندارد. نمونه‌های سفال شیاردار در پهنه استان خراسان جنوبی در محوطه‌های کلاته شاهپوری (نصرآبادی، ۱۳۸۳)، آب‌جو (لباف خانیکی و همکاران، ۱۴۰۰) و تپه‌قلعه چهارفرسخ (نصرآبادی، ۱۳۸۳) در شهرستان نهبندان، تپه‌کوره محمدآباد (قلی‌نژاد، ۱۳۹۴) و آنتز پشته شهرستان زیرکوه (فرجامی و محمودی نسب، ۱۳۹۳) و محوطه سربجان (صدیقیان، ۱۳۹۴)، قلعه دختر بیدسک (فرجامی، ۱۳۸۳) در شهرستان درمیان کمرقلعه زادنبه و تپه‌قلعه توج (صدیقیان، ۱۳۹۳) تپه سورگ (اسماعیلی، ۱۴۰۰) و تپه تخرآباد بیرجند، تپه گبری مود (فرجامی و محمودی نسب، ۱۳۹۸) و پشته نه‌تاغ چنشت و محوطه کلاته‌سلیمان شهرستان سربیشه (فرجامی، ۱۳۹۲؛ فرجامی ۱۳۹۶) به‌دست آمده است.

تعداد ۲۱ تکه سفال در گمانه T.24 به دست آمده که از این تعداد دو تکه سفال مربوط به لبه، ۱۵ تکه مربوط به بدنه، سه تکه مربوط به کف و یک تکه مربوط به دسته ظرف است. پخت ۱۰ عدد از این قطعات کافی و ۱۱ تکه ناکافی است و ۱۵ تکه به صورت چرخ‌ساز و شش تکه نیز دست‌ساز است. دو تکه نقش‌دار است که با نقوش کنده خطوط موازی، افقی و موجی تزئین شده است. علاوه بر گمانه T.24 در گمانه‌های T.19 و T.23 هم قطعات سفالی (به‌ترتیب هشت و سه تکه) به دست آمد. در سایر گمانه‌ها (T.13، T.16، T.17، T.18، T.20، T.26 و T.27) نیز سفال‌هایی به دست آمد که بدون لعاب و نقش بود و مربوط به بدنه ظروف هستند. از جمله سفال‌های شاخص این محوطه که در بررسی سطحی و تعیین حریم به دست آمد (گمانه T.23) می‌توان به سفال شیاردار اشاره کرد. این سفال از گونه سفال‌های شاخص دوران تاریخی شرق ایران است که از پراکندگی چشمگیری در سیستان (ایران و افغانستان) و نیمه جنوبی خراسان جنوبی برخوردار هستند (مهرآفرین و همکاران، ۱۳۹۲). این گونه سفالی در کاوش محوطه‌های جنوب خراسان شناسایی شده است (دانا، ۱۳۹۵، ۱۳۹۶، ۱۳۹۷؛ فرجامی و محمودی نسب، ۱۳۹۸؛ لباف

شکل ۱۰: طرح و تصویر نمونه‌های سفالی منسوب به دوران تاریخی به دست آمده از گمانه‌های T.24 و T.19 و T.23

جدول ۲: سفال‌های منسوب به دوران تاریخی به دست آمده از گمانه‌های T.23 و T.19 و T.24

ردیف	توصیف	دوره	ارجاع
۱۲	بافت معمولی، خمیره قرمز، پوشش گلی نخودی، آمیزه کانی، پخت ناکافی، چرخ‌ساز.	-	-
۱۳	بافت ظریف، خمیره نارنجی، پوشش گلی نخودی، آمیزه کانی، پخت کافی، چرخ‌ساز، نقش کنده.	ساسانی	لباف خانیکی، ۱۳۸۸: ۱۷۲، شکل ۲۰، ش. ۲۰، محمدی فر و طهماسبی، ۱۳۹۳: ۱۴۷، تصویر ۳۴.
۱۴	بافت ظریف، خمیره قرمز، پوشش گلی نارنجی، آمیزه کانی، پخت کافی، چرخ‌ساز.	ساسانی	Dupree, 1956, Vol. 46, Pl. 25, no. f
۱۵	بافت ظریف، خمیره نارنجی، پوشش گلی نخودی، آمیزه کانی، پخت کافی، چرخ‌ساز.	-	-
۱۶	بافت ظریف، خمیره قرمز، پوشش گلی نخودی، آمیزه کانی، پخت کافی، چرخ‌ساز.	-	-
۱۷	بافت ظریف، خمیره نارنجی، پوشش گلی نارنجی، آمیزه کانی، پخت کافی، چرخ‌ساز.	-	-

گورستان تاسکا: این گورستان در دو کیلومتری جنوب شرقی روستای دُهو و دو سوی راه پیوندی نهبندان به میغان در دامنه خاوری شاه‌کوه و در شیب ملایم دشت، رو به شرق قرار گرفته است. نام دیگر گورستان، گبری است که توسط اهالی روستای دهو به آن داده شده، چرا که بر این باورند، این گورستان در پیوند با زردشتیانی است که پیش از این، در این مکان زندگی می‌کردند. گورستان در دو سوی راه قرار گرفته و گورها در جای جای دشت پراکنده هستند. گورها از نوع پشته سنگی و جهات گورها با یکدیگر فرق دارند. گورها به این صورت ایجاد شده‌اند که در آغاز چاله‌ای چهارگوش در زمین و تا رویه سنگ بستر ایجاد کرده‌اند و سپس، اقدام به سنگ‌چین کردن گور در داخل و سپس سنگ‌چین کردن گور در بیرون از خاک نموده‌اند. اندازه سنگ‌هایی که در بیرون گورها مورد استفاده قرار گرفته‌اند، به نسبت سنگ‌های داخل گورها، بسیار بزرگ‌تر و درشت‌تر هستند. چاله گورها، مستطیل شکل است که احتمالاً دارای پوشش خرپشته‌ای یا تخت بوده که با تخته‌سنگ‌های بزرگ پوشش می‌شده است. هیچ داده سفالی از سطح گورستان به دست نیامد و بنا به گفته اهالی (گفتگو با پرویزی از

باشندگان دهو) در گذشته بسیاری از گورها را برای ساختن بناهای مسکونی در روستای دهو تخریب کرده‌اند و زنان و کودکان با جابه‌جا کردن خاک گورها، اقدام به پیدا کردن مهره و سایر اشیاء باستانی می‌نمودند. با توجه به این‌که به نظر نمی‌رسد، گورها به‌گونه کامل و در ژرفا تخریب شده باشند، گمان می‌رود که در تعداد زیادی از این گورها، جسد/ اسکلت در وضعیت سالمی قرار داشته باشد (شکل ۱۱). به دلیل شباهت این گورهای سنگی با گورهای دره چهارفرسخ در شمال نهبندان، می‌توان این گورها را احتمالاً مربوط به بازه زمانی اشکانی تا سده نخستین اسلامی منسوب دانست. در بررسی سطحی گورستان تاسکا، یک سکه نقره عرب - ساسانی به دست آمد (شکل ۱۲). این سکه با نقش خسرو دوم پادشاه ساسانی است و تنها تغییری که در سکه ایجاد شده، نوشتن واژه‌های اسلامی با خط کوفی مانند بسم‌الله بر کناره خارجی روی سکه و تاریخ ۶۵ هـ.ق در پشت آن است (سرفراز و آوزمانی، ۱۳۸۴: ۱۳۷). بر روی سکه نیمرخ خسرو پرویز در حالی که به سوی راست نگاه می‌کند، نقش شده است. این تصویر درون یک دایره و یک نیم‌دایره محصور است و در پشت سکه دو روحانی

با تاج بال‌دار رو به راست نقش بسته است. در سمت راست به خط پهلوی نوشته شده: 'pdwl' 'myl / wylwyšnk'n (عبدالله امیرالمؤمنین). در سمت چپ نیز به خط پهلوی نوشته شده: GDE 'pzw't (فراهش افزون). در حاشیه سمت راست به خط عربی نوشته شده: بسم الله. در پشت سکه نقش آتشدان ساسانی در میان دو نگهبان ایستاده با شمشیر وجود دارد. در سمت راست به خط پهلوی نوشته شده: klm'n (کرمان) و در سمت چپ نیز به خط پهلوی نوشته شده: pncšst (شصت و پنج).

به صورت همانند که در میانشان آتشدانی قرار دارد، به عنوان نگهبانان آتش هستند. این نقش درون سه دایره قرار گرفته و در چهار جهت دایره بیرونی نقش ماه و ستاره دیده می‌شود که این نقش بر روی سکه نیز به کار رفته است. از آنجایی که در آغاز اسلام، مسلمانان سکه‌ای نداشتند، سکه‌های دوره ساسانی به‌ویژه سکه‌های خسرو پرویز و یزدگرد سوم را با اندکی تغییرات و نوشتن خطوط کوفی مورد استفاده قرار داده‌اند (قلی پور، ۱۳۹۳: ۵۳).

این سکه مربوط به دوره حکومت عبدالله بن زبیر و ضرب کرمان است. روی سکه چهره نیم‌تنه شاه ساسانی

شکل ۱۱: محوطه باستان‌شناختی گورستان تاسکا، گورهای شناسایی شده در پهنه گورستان (نگارندگان).

شکل ۱۲: سکه به دست آمده از گورستان تاسکا متعلق به عبدالله بن زبیر (نگارندگان).

چند هاون سنگی بزرگ بازالتی که به صورت درجا مورد استفاده بوده در چند جای محوطه به چشم می‌خورد (شکل ۱۴). در جنوبی‌ترین بخش محوطه، تپه قلعه یا دژ حفاظتی محوطه قرار دارد که بقایای معماری موجود بر روی محوطه به شکل قطعات پراکنده است که به وفور در پیرامون محوطه یافت می‌گردد. بر بالای تپه جنوبی محوطه، بقایای دو چاله حفاری غیر مجاز نیز دیده می‌شود. میزان پراکنش داده‌های فرهنگی بر روی محوطه، تا حدودی در تپه جنوبی آن متمرکز است و در دامنه از میزان یافته‌ها کاسته می‌شود. اکثر سفال‌های موجود بر روی محوطه متعلق به دوران تاریخی (به‌ویژه اشکانی) است که از جمله سفال‌های شاخص می‌توان به این موارد اشاره کرد: سفال منقوش، سفال گونه زورقی، داغدار، شیاردار، یک گونه سفال رایج دوران تاریخی که در بیشتر محوطه‌های دوران تاریخی مانند دهانه غلامان و نادعلی در دشت سیستان متعلق به دوره هخامنشی و مختار تپه تربت جام در میانه خراسان متعلق به دوره اشکانی مشاهده می‌شود، و سفالی با لبه پهن و باریک که در بخش زیرین لبه دارای یک نوار برجسته باریک است. این فرم سفال از دوره هخامنشی تا ساسانی در این پهنه رواج داشته است (شکل ۱۵، جدول ۳).

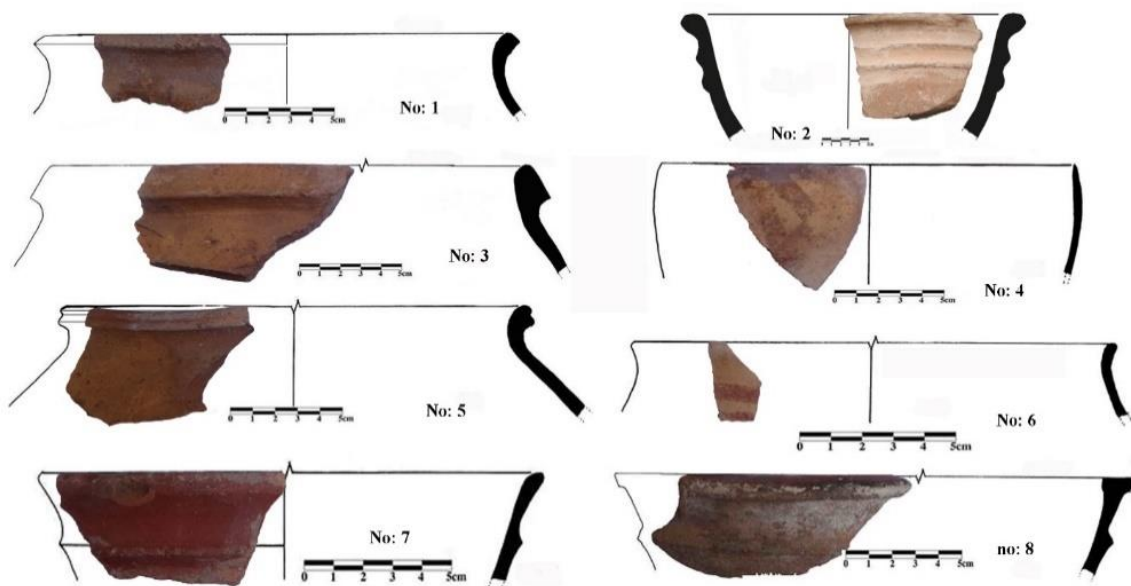
محوطه کلاته بل بتو: محوطه دیگری که در دامنه خاوری شاه‌کوه و در پیوند با محوطه آتشکده است، کلاته بل بتو است که بر طبق گفته اهالی، به دلیل وجود تعداد زیادی پرنده بلبل در این محل، این‌گونه نام‌گذاری شده است. محوطه در سه کیلومتری غربی روستای کلاته‌سرخ و در یکی از دره‌های دامنه شمالی و راه دسترسی به قله شاه‌کوه واقع است (شکل ۱۳). با توجه به گونه‌شناسی به عمل آمده در مورد سفال‌های سطحی محوطه، به نظر می‌رسد، استقرار و وابسته به دوران تاریخی (از هخامنشی تا ساسانی) در این مکان وجود داشته که البته وجود سفالینه‌های مربوط به سده‌های متأخر دوران اسلامی در این پهنه را نمی‌توان نادیده انگاشت. لازم به ذکر است، در بخش‌های شمالی کلاته بل بتو، پراکنش نسبتاً خوبی از سفالینه‌های سده‌های میانی تا پایانی اسلامی را می‌توان در این پهنه مشاهده کرد که به دلیل افزایش فعالیت‌های کشاورزی و گسترش زمین‌ها در کرانه غربی رودخانه بل‌بتو، لایه‌های رویی محوطه تخریب و در برخی قسمت‌ها تنها بقایای اندکی از این دوره برجای مانده است. با این وجود، در جای جای محوطه یادگارها و بقایای دیوارهای به جامانده از سازه‌های معماری مربوط به دوران تاریخی را در سطح می‌توان مشاهده کرد. بقایای

شکل ۱۳: محوطه باستان‌شناختی کلاته بل بتو، دید از جنوب (نگارندگان).

شکل ۱۴: هاون‌های سنگی محوطه باستان‌شناختی کلاته بل بتو (نگارندگان).

شکل ۱۵: طرح و تصویر سفالینه‌های به دست آمده از بررسی محوطه کلاته بل بتو (حیدری، ۱۳۹۴؛ فرجامی، ۱۴۰۰).

جدول ۳: نمونه سفال‌های منتسب به دوران تاریخی به دست آمده از بررسی محوطه کلاته بل بتو (نگارندگان).

ردیف	توصیف	دوره	ارجاع
۱	بافت معمولی، خمیره قرمز، پوشش گلی قرمز در بیرون و درون، آمیزه کانی، پخت کافی، چرخ‌ساز.	اشکانی	نامی، ۱۴۰۱، ۲۳، لوح ۵، ش. ۶.
۲	بافت معمولی، خمیره قرمز، پوشش گلی نخودی، آمیزه کانی، پخت کافی، چرخ‌ساز.	هخامنشی	Dales 1977: Pl. 21, no. 4.
۳	بافت معمولی، خمیره قرمز، پوشش گلی قرمز در بیرون و درون، آمیزه کانی، پخت کافی، چرخ‌ساز.	اشکانی	نامی، ۱۴۰۱، ۲۳، لوح ۵، ش. ۳.
۴	بافت معمولی، خمیره قرمز، پوشش گلی قرمز، آمیزه کانی، پخت کافی، چرخ‌ساز، تزئین با گل اخرا در بیرون و درون.	-	-
۵	بافت معمولی، خمیره قرمز، پوشش گلی قرمز در بیرون و درون، آمیزه کانی، پخت کافی، چرخ‌ساز.		Priestman, 2009: 174, fig. 1. روستائی، ۱۳۹۱: ۱۱۲، لوحه ۴۰، ش. ۲۷۹.
۶	بافت معمولی، خمیره نخودی، پوشش گلی نخودی، آمیزه کانی، پخت کافی، چرخ‌ساز، تزئین گل اخرا در بیرون.	هخامنشی	Dales 1977: Pl. 13, no. 11.
۷	بافت معمولی، خمیره قرمز، پوشش گلی قرمز در بیرون و درون، آمیزه کانی، پخت کافی، چرخ‌ساز.	هخامنشی	Helms 1997: 332, fig. 121, no. 1566. نامی، ۱۴۰۱: ۲۱، لوح ۳، ش. ۵.
۸	بافت معمولی، خمیره قرمز، پوشش گلی قرمز در بیرون و درون، آمیزه کانی، پخت کافی، چرخ‌ساز.	هخامنشی	Dales 1977: Pl. 20, no. 2-4, زهبری، ۱۳۹۱: ۱۱۹، لوح ۹، ش. ۸۳.

نتیجه‌گیری

که شاخص‌ترین آنها، محوطه‌های آتشکده، کلاته بل بتو و گورستان تاسکا هستند. گمان می‌رود که محوطه آتشکده مهم‌ترین و اصلی‌ترین محوطه این پهنه بوده است. با توجه به بقایای معماری یافت شده در این محوطه که مربوط به یک آتشکده (؟) از دوره ساسانی است و نیز یافته‌های سفالی قابل توجه، می‌توان پیشنهاد کرد که احتمالاً این محوطه آیینی یک مکان کلیدی و برجسته در منطقه شاه‌کوه در دوران تاریخی (اشکانی و ساسانی) و سده‌های نخستین اسلامی بوده و در کنار محوطه‌های تاریخی بل بتو و تاسکا، بی‌گمان پیوند بسیار نزدیکی با محوطه‌های پیرامونی در دشت نه‌بندان) و دره چهارفرسخ داشته است. لازم به ذکر است، این محوطه، علاوه بر داده‌های دوران تاریخی، شامل یک بنای متعلق

بلندی‌های شاه‌کوه نهبندان علی‌رغم قرارگیری در کرانه شمالی یک زیست‌بوم کویری با نام بیابان لوت، به دلیل وجود منابع آبی (چشمه)، چراگاه‌های مناسب جهت دامداری و نیز امکان کشاورزی، یکی از نواحی استقرار مناسب بوده است. شهرستان نهبندان به علت نزدیکی به سیستان و همچنین قرار گرفتن در گذرگاه اصلی از سیستان و فراه به سوی بیابان لوت و کرمان و قرار گرفتن در راه فرعی دسترسی به خراسان یکی از مناطق مهم باستان‌شناسی در منطقه جنوب خراسان به شمار می‌رود. دامنه شرقی شاه‌کوه با توجه به وضعیت اقلیمی و توانمندی‌های معدنی که در منطقه وجود داشته، استقرارهای مهمی را از دوران تاریخی در خود جای داده

به سده‌های متأخر دوران اسلامی (سده‌های هشتم تا دوازدهم هجری قمری) نیز هست که در اثر فعالیت‌های انسانی همچون تهاجمات و ساخت و سازها تخریب شده و تنها بقایایی از دو فضای معماری آن در بالاترین بخش تپه روستای آتشکده قابل مشاهده است.

سپاسگزاری

برخود بایسته می‌دانیم که از کوشش‌ها و راهنمایی‌های ارزشمند آقایان شبانی، جنتی‌فر، عربشاهی، یوسفی، نظامی، کدخدای، حسین و محمدحسین عباسی، رضائی و دهیاران وقت و سکنه روستاهای آتشکده بالا و دهو قدردانی نمائیم.

منابع

ابن حوقل، ابی القاسم (۱۳۶۶). *سفرنامه ابن حوقل - ایران‌سوره‌الارض*. ترجمه جعفر شعار. چاپ دوم. تهران: امیرکبیر.

اسماعیلی، نیره (۱۴۰۰). *بررسی گونه‌شناختی سفال‌های مکشوفه از تپه سورگ بیرجند*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، باستان‌شناسی، دانشکده هنر، دانشگاه بیرجند.

اصطخری، ابواسحق ابراهیم (۱۳۴۰). *المسالک و الممالک*. به کوشش ایرج افشار. چاپ نخست. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

بهروزی‌فر، داود، مهرآفرین، رضا، سعیدی هرسینی، محمدرضا، چایچی امیرخیز، احمد (۱۴۰۰). *بررسی و تحلیل سفال‌های اشکانی دشت سرخس*. شمال شرق ایران. *مطالعات باستان‌شناسی پارسه*، ۵(۱۷)، ۱۶۶-۱۴۳.

تاج‌بخش، رویا، وندائی، میلاد (۱۳۹۶). *بررسی و تحلیل باستان‌شناختی مجموعه چهارطاقی گنبد*. فرآشوند. *پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران*، ۷(۱۲)، ۲۱۱-۲۲۶.

حاجی‌پور، میثم و همکاران (۱۳۹۳). *توانمندی‌ها*. پتانسیل‌ها و فرصت‌های سرمایه‌گذاری خراسان جنوبی. چاپ اول. بیرجند: چهاردرخت.

حاجی‌علی‌عسگر، ندا، مومنی، کوروش (۱۳۹۶). *تجلی عدد چهار در طرح معماری آتشکده‌های ایران*. معماری و شهرسازی آرمان، ۱۰(۲۱)، ۲۳-۳۸.

حیدری، احمد (۱۳۹۴). *گزارش مقدماتی فصل نخست بررسی و شناسایی آثار و مکان‌های فرهنگی دهستان میغان شهرستان نهبندان*. بیرجند: بایگانی اداره کل میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی استان خراسان جنوبی.

دانا، محسن (۱۳۹۵). *گزارش مقدماتی فصل دوم کاوش تپه تخچرآباد بیرجند*. بیرجند: بایگانی اداره کل میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی خراسان جنوبی.

دانا، محسن (۱۳۹۶). *گزارش مقدماتی فصل سوم کاوش تپه تخچرآباد بیرجند*. بیرجند: بایگانی اداره کل میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی خراسان جنوبی.

دانا، محسن (۱۳۹۷). *گزارش فصل چهارم کاوش باستان‌شناختی محوطه تخچرآباد*. بیرجند: بایگانی اداره کل میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی خراسان جنوبی.

دانا، محسن، هژبری، علی، رحمتی، مسعود (۱۳۹۷). *کهنه‌کند بجنورد محوطه‌ای اشکانی با ویژگی‌های بومی در شمال خراسان*. مجموعه مقالات همایش بین‌المللی باستان‌شناسان جوان، جلد دوم، به کوشش محمدحسین عزیزی خرائقی. مرتضی‌خانی پور و رضا ناصری. دانشگاه تهران و بنیاد ایران‌شناسی، ۸۳۴-۷۹۵.

روستایی، محمدصادق (۱۳۹۱). *مطالعه نمونه‌های سفالین دوره اشکانی در سیستان ایران*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، باستان‌شناسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه سیستان و بلوچستان.

کل میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی خراسان جنوبی.

فرجامی، محمد، محمودی نسب، علی اصغر (۱۳۹۸). گزارش فصل نخست کاوش محوطه گبری مود. بیرجند: بایگانی اداره کل میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی خراسان جنوبی.

فرجامی، محمد، محمودی نسب، علی اصغر (۱۳۹۳). گزارش بررسی باستان‌شناختی بخش‌های زهان و شاسکوه شهرستان زیرکوه. بیرجند: بایگانی اداره کل میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی خراسان جنوبی.

قلی‌نژاد، مستنصر (۱۳۹۴). گزارش بررسی باستان‌شناختی دهستان زیرکوه. بیرجند: بایگانی اداره کل میراث فرهنگی و صنایع دستی استان خراسان جنوبی.

گابریل، آلفونس (۱۳۷۱). عبور از صحاری ایران. ترجمه فرامرز نجد سمیعی. چاپ اول. مشهد: آستان قدس رضوی.

لباف خانیکی، میثم (۱۳۸۸). سفال‌های ساسانی شمال شرق ایران طبقه‌بندی مقایسه و تحلیل بر اساس ویژگی‌های شکلی. دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران، ۴ (۵۹)، ۱۴۳-۱۷۵.

لباف خانیکی، رجبعلی (۱۳۸۶). گزارش گمانه زنی به منظور تعیین عرصه و حریم شهر قدیم قاین. بیرجند: آرشیو اداره کل میراث فرهنگی. صنایع دستی و گردشگری استان خراسان جنوبی.

لباف خانیکی، میثم، فرجامی، محمد، حیدری، احمد (۱۴۰۰). سبک‌های بومی و منطقه‌ای در سفال‌های اشکانی-ساسانی شرق ایران با تکیه بر نویافته‌های سفالین دشت نه و دره چهارفرسخ (شهرستان نهبندان).

زهره (۱۳۹۱). مطالعه نمونه‌های سفالین مکشوفه از محوطه‌ی هخامنشی دهانه غلامان. پایان نامه کارشناسی ارشد، باستان‌شناسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه سیستان و بلوچستان.

سرفراز، علی اکبر، آوارزمانی، فریدون (۱۳۸۴). سکه‌های ایران از آغاز تا دوران زندیه. چاپ چهارم. تهران: انتشارات سمت.

شایسته، محسن (۱۳۸۸). پرونده ثبتی تپه آتشکده. بیرجند: بایگانی اداره کل میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی خراسان جنوبی.

صدیقیان، حسین (۱۳۹۳). گزارش بررسی باستان‌شناختی بخش جلگه ماژان شهرستان خوسف. بیرجند: بایگانی اداره کل میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی خراسان جنوبی.

صدیقیان، حسین (۱۳۹۴). گزارش بررسی باستان‌شناختی بخش قهستان و گزیک شهرستان درمیان. بیرجند: بایگانی اداره کل میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی خراسان جنوبی.

فرجامی، محمد (۱۳۸۳). پرونده ثبتی قلعه دختر بیدسک شهرستان درمیان. بیرجند: بایگانی اداره کل میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی خراسان جنوبی.

فرجامی، محمد (۱۳۹۲). بررسی باستان‌شناختی شهرستان سربیشه. بیرجند: بایگانی اداره کل میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی خراسان جنوبی.

فرجامی، محمد (۱۳۹۶). بررسی باستان‌شناختی شهرستان سربیشه. چاپ اول. بیرجند: انتشارات چهاردرخت.

فرجامی، محمد، محمودی نسب، علی اصغر (۱۳۹۷). گزارش گمانه‌زنی به منظور تعیین عرصه و پیشنهاد حریم محوطه آتشکده شهرستان نهبندان. بیرجند: بایگانی اداره

هرینک، ارنی (۱۳۷۶). سفال ایران در دوره اشکانی. ترجمه حمیده چوبک. تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.

Alden, J. (1978). *Excavations at Tal-i Malyan, Iran, XVI*, 79-93.

Dales, G. (1977). *New Excavations at Nad-I Ali (Sorkh Dagh), Afghanistan: Research Monograph No. 16*.

Dupree, L. (1956). *Shamshir Ghar, a historic cave site in Kandahar province, Afghanistan. Orientalistische Literaturzeitung, 51(1-6)*, 147-148.

Helms, S. (1997). *Excavations at Old Kandahar in Afghanistan 1976-1978, Conducted on behalf of the Society for South Asian Studies, (Society for Afghan Studies), Stratigraphy, pottery and other finds*, BAR Publishing.

Priestman, S. (2009). A statistical vs. a Sensory Approach: *Sasanian Ceramic Studies in the Light of Ceramics of the Merv Oasis, Journal of inner asian art and archaeology, 4*, 169 - 174.

Puschnigg, G. (2006). *Ceramics Of The Merv Oasis; Recycling The City, Walnut creek, California*, left coast press inc.

پیام باستان‌شناس، پاییز و زمستان ۱۴۰۲، دوره ۱۵، شماره ۲۹

استان خراسان جنوبی. *مطالعات باستان‌شناسی*، ۱۳ (۳)، ۳۲-۱.

محمدی‌فر، یعقوب، طهماسبی، الناز (۱۳۹۳). طبقه‌بندی سفال ساسانی دره سیمره. مطالعه موردی: قلعه سیرم‌شاه. *پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران*، ۷ (۴)، ۱۳۳-۱۵۲.

مستوفی، احمد (۱۳۵۱). راه‌های لوت جنوبی. گزارش‌های جغرافیایی، ۰۸، ۳۱۵-۳۲۰.

مقدسی، محمدبن احمد (۱۳۶۱). *أحسن التقاسیم*. جلد ۲. ترجمه علی‌نقی منزوی. چاپ نخست. تهران: شرکت مولفان و مترجمان.

موسوی‌حاجی، سیدرسول، عطائی، مرتضی (۱۳۸۹). مطالعه مجموعه‌ای از نمونه‌های سفالین سیستان. زاهدان: بایگانی اداره کل میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی سیستان و بلوچستان.

مهرآفرین، رضا، موسوی‌حاجی، سیدرسول، روستائی، محمدصادق، علائی‌مقدم، جواد (۱۳۹۲). مطالعه سفال شیاردار اشکانی سیستان. همایش ملی باستان‌شناسی ایران، دانشکده هنر، دانشگاه بیرجند.

نامی، حسن (۱۴۰۱). گاهنگاری نسبی. تحلیل محیطی و باستان‌شناختی محوطه مخارتپه (تربت‌جام. شمال شرق ایران). *مطالعات باستان‌شناسی پارسه*، ۶ (۲۱)، ۷-۴۰.